

Sonja Špiranec¹, Gracijano Kalebić²

¹ Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb

² Zagrad 7, HR–21315 Dugi Rat

¹ sspiran@ffzg.hr, ² kgracijano@yahoo.com

**Neka moguća pitanja i zadatci
informatičkih i komunikacijskih znanosti**

Sažetak

U ovom se radu raspravlja o nekim mogućim pitanjima i zadacima od osobite važnosti za informatičke i komunikacijske znanosti. Tematiziraju se etička i tehnološka pitanja, raspravlja se o ulozi i odgovornosti informatičkih i komunikacijskih intelektualaca, antropološkom pitanju informatičkih i komunikacijskih znanosti, političkoj ekonomiji, propagandi i odnosima s javnošću, korporacijama i postpolitici, praktičkim osnovama informatičkih i komunikacijskih znanosti, stvaralaštvu, utopijskoj dimenziji informatičkih i komunikacijskih znanosti, knjižnicama i tržištu, izazovima obrazovanja informatičkih i komunikacijskih stručnjaka te pogledu u budućnost. Izložena razmatranja i promišljanja o ključnim pitanjima i zadacima informatičkih i komunikacijskih znanosti vode prema zaključku o potrebi njihove humanizacije, koja implicira odustajanje od nekritičkog usvajanja afirmacijskih diskursa o pitanjima informatičkog društva i kritički odnos prema cjelini života i društva.

Ključne riječi

informatičke i komunikacijske znanosti, tehnologija, intelektualci, politička ekonomija, propaganda, odnosi s javnošću, stvaralaštvo, utopija, praktičko, knjižnice, korporacija

1. Uvod

U vremenu opće digitalizacije – vremenu prodiranja računalnih i s računalima povezanih tehnologija u gotovo sve sfere života – opravdano je postaviti nekoliko pitanja o statusu informatičkih i komunikacijskih znanosti:

- (1.) mogu li se informatičke i komunikacijske znanosti održati kao zasebna znanstvena disciplina;
- (2.) kakav je odnos informatičkih i komunikacijskih znanosti s obzirom na informatiku (računarstvo);
- (3.) jesu li informatičke i komunikacijske znanosti neovisno područje djelovanja u odnosu na informatiku (računarstvo)?

Niz je razloga zašto se pred informatičke i komunikacijske znanosti postavlja imperativ njihova samosvojnog postojanja, tj. zašto uz informatiku (računarstvo) postoji još jedna zasebna znanstvena disciplina koja je s njom povezana, a ipak dovoljno različita da se konstituira u zasebno znanstveno polje. Štoviše, ne samo u odnosu na informatiku (računarstvo) nego i u odnosu na ostala postojeća područja znanosti, informatičke i komunikacijske znanosti posjeduju sva obilježja samostalnih znanstvenih disciplina. Da je to tako, svjedoči niz specifičnih odlika informatičkih i komunikacijskih znanosti koje ih izdvajaju kao samosvojnu znanstvenu disciplinu, a koje će u najopćenitijim crtama, kroz obradu specifičnih problema, biti eksplicirane u nastavku teksta. Naime, upravo zbog sebi svojstvenih pitanja, metoda i ciljeva istraživanja,

informacijske i komunikacijske znanosti zasebna su znanstvena disciplina koliko udaljena, toliko i bliska informatici (računarstvu).

Međutim, ako informacijske i komunikacijske znanosti pretendiraju zadržati status samosvojne znanstvene discipline, one moraju biti misao informatičke (računalne) znanosti i prakse. Tako se čini da informacijske i komunikacijske znanosti, za razliku od informatike (računarstva), postavljaju teleološko pitanje smisla, a samim time i usmjerenja što im u odnosu na informatiku (računarstvo) daje status fundamentalne discipline u istraživanju informacijsko-komunikacijskih tehnologija, kao i informacijsko-komunikacijskog sustava i procesa općenito. Osim pitanja smisla, u područje znanstvenog interesa informacijskih i komunikacijskih znanosti također ulazi i osmišljavanje novih oblika informacijsko-komunikacijskih praksi i institucija. Dakle, Hegelovim terminom, moglo bi se reći da bi informacijske i komunikacijske znanosti trebale biti samosvijest ukupnog sklopa znanosti koje se bave informacijsko-komunikacijskim tehnologijama i praksama. Fundamentalno je pitanje informacijskih i komunikacijskih znanosti »čemu?«, dok je temeljni orijentir pitanja »čovjek«. U vremenu u kojemu informacijsko-komunikacijske tehnologije sve više postaju dominantne, bilo kao zasebni tehnološki entiteti bilo kao dio drugih tehnologija, nije preuzetno pred informacijske i komunikacijske znanosti postaviti zadatak kritičkog propitivanja ukupnog tehnološkog razvoja, tim više što se zbog očite dominacije informacijsko-komunikacijskih tehnologija već samo doba u kojemu živimo zove »informacijsko doba«.

Budući da se informacijske i komunikacijske znanosti bave raznim pitanjima – od pitanja proizvodnje, obrade, pohrane i diseminacije znanja, preko pitanja o moći, slobodi i nadzoru do pitanja o virtualnim stvarnostima – one danas predstavljaju ne samo »metateoriju znanja« nego i »metateoriju tehnologije«. Tako se čini da one, naprosto, moraju moći radikalno i kritički promisliti tehnološki razvoj današnjice u sprezi s individualnim i društvenim faktorima i odrednicama. U tim su im zadaćama interdisciplinarnost i multidisciplinarnost najdublje primjerene. Informacijske i komunikacijske znanosti same po sebi ne bi imale osobitog smisla (osim kao dodatak tehničkih znanstvenih područja) kada bi se zaustavile na prikazivanju i objašnjavanju novih tehnoloških rješenja ili sekundarno komentirale, pa makar i kritički, nove oblike znanstvenih i tehnoloških dosega drugih znanosti unutar svoga polja interesa. Informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi napraviti korak dalje, te na taj način sebe uistinu postaviti kao relevantno znanstveno polje, preuzimajući odgovornost za fundamentalno kritički odnos spram postojećeg i oblikovanju »onog novog po mjeri čovjeka«. Novi dosezi znanstvenog promišljanja i na njima utemeljene nove varijante prakse koja se neće bojati prekoračiti zadane okvire u smjeru humanizacije, daju smisao postojanju informacijskih i komunikacijskih znanosti. U tom je kontekstu važno ne zaustavljati se na postojećim rješenjima, već uz kritički odmak osmišljavati nova rješenja u smjeru humanizacije. Na tome tragu Slavoj Žižek piše:

»Primijetite pojam 'tehnička rješenja': racionalni problemi imaju tehnička rješenja. (Iznova, očigledno pogrešna tvrdnja: suočavanje s ekološkim problemima zahtijeva izbor i donošenje odluka – o tome što proizvoditi, što konzumirati, kojom se energijom koristiti – koje se tiču samog načina života ljudi; kao takve, one ne samo da nisu tehničke već su nadasve političke u najradikalnijem smislu da uključuju temeljne društvene izbore.) Nije ni čudo da se sam kapitalizam onda predstavlja u tehničkim pojmovima, čak više ne kao znanost već naprosto kao nešto što je učinkovito: on ne treba ideološko opravdanje, jer je njegov uspjeh sam po sebi dovoljno opravdanje.«¹

Kada se tehnološka rješenja i uz njih vezane prakse pojave kao samorazumljive u slijedu tehnološkog razvoja, zadaća je informacijskih i komunikacijskih znanosti da prema njima zauzmu kritički stav, propitivati ih u njihovim temeljima, uz prihvaćanje društvene odgovornosti koja podrazumijeva i društveno-politički angažman. Danas se za argumentom racionalnosti i tehničkim rješavanjem problema poseže relativno često. Svaki se problem prvenstveno pokazuje kao pitanje rješenja unutar postojećeg društvenog okvira bez propitivanja dubinskih razloga, koji bi u mnogo slučajeva tražili transcendiranje postojećih društvenih okvira kao zalag stvarnog rješenja. Zato se u odnosu na argumente racionalnosti i tehničke rješivosti valja pitati:

- (1.) tko i zašto tvrdi da je nešto racionalno (slijedom toga nešto drugo nije) i tehnički rješivo; te
- (2.) u odnosu na koga je to racionalno i tehnički rješivo?

Informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi biti otvorene prema dovođenju u pitanje »postojećeg« zarad »istinski racionalnijeg« i »humanijeg budućeg«. Pitanje klasnih antagonizama u toj otvorenosti nipošto nije na posljednjem mjestu, baš kao ni kritičko propitivanje pozicije prihvaćene (dominantne) racionalnosti kao takve.

2. Prvenstvo trebanja naspram bitka u konstituciji informacijskih i komunikacijskih znanosti

Razne su se znanosti tijekom povijesti bavile problemom bitka i trebanja kao jednim od temeljnih moralnih problema etičkog rezoniranja. Međutim, problem bitka i trebanja predstavlja toliko zahtjevno etičko pitanje da se, nemalo puta, ono nije zahvatilo u svojem radikalnom obliku, tj. kao polazište same znanosti. O bitku i trebanju Milan Kangrga piše:

»Kantov pojam *trebanja* (Sollen), koji je mišljen kao apsolutni protustav, suprotnost i negacija pojma *bitka* (Sein), najkonsekventniji je izraz radikalnog zahtjeva (postulata) za praktičko mijenjanje postojećega, shvaćenog kao bitno još-ne-moralno, tj. još-ne-ljudsko stanje, nedostojno čovjeka kao eminentno ljudskog bića, kakvo bi ono trebalo da bude. To je zahtjev za realizaciju *čovječnosti* čovjekove, tj. njegove prave *biti*. Pojmom trebanja već je implicirano da čovjek nije *naprosto dan* (ili: na-rođen), poput svih ostalih bića (životinja), nego da on to mora postati, tj. čitavog svog života tek – *postajati*, te mu je kao čovjeku jedini i bitni životni zadatak – *doći k samome sebi* (što je implicitni zahtjev podizanja na nivo samosvijesti kao savjesti, čime tek postaje – *čovjekom*).«²

I dalje:

»Mogli bismo tu poziciju formulirati i ovako: Kad bi ono što *jest* (bitak) bilo *istinito*, a to znači i *moralno*, dakle čovjeku kao čovjeku *primjereno*, odnosno, kad bi to bio istinski realizirani ljudski život, svaka bi etika kao plediranje za moralom bila ne samo *suvišna*, nego i *nemoguća*.«³

Iz ovoga je jasno da informacijske i komunikacijske znanosti u svojoj etičkoj dimenziji, po svojim etičkim postavkama, ne mogu ostati pri onome »što« i

¹ Slavoj Žižek, *Druga smrt neoliberalizma*, prev. Srećko Horvat, Fraktura, Zaprešić 2010., str. 41.

² Milan Kangrga, *Etika. Osnovni problem i pravci*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2004., str. 220.

³ Ibid., str. 221.

»kako« jest. Pred njih je postavljen zadatak zauzimanja stava o transcendiranju postojećeg u smislu ostvarenja istinskih ljudskih mogućnosti, odnosno zadatak osmišljavanja novih alternativa sadašnjem tehno-znanstvenom stanju stvari. Na taj način potonji zadatak pred informacijske i komunikacijske znanosti postavlja i potrebu budnosti i pažnje u smislu kritičke otvorenosti prema uočavanju i sprečavanju zlouporabe tehnologije i moći u svrhu partikularnih, vladajućih i klasnih interesa. Ostajanje pri postojećemu znači odbijati realizaciju istinski ljudskih mogućnosti, prvenstveno stvaralaštva na korist svih, a ne tek manjine. Budući da svako stvaralaštvo nije istinsko ljudsko stvaralaštvo, pravi se zadatak informacijskih i komunikacijskih znanosti sastoji u tome da u svojem području djelovanja najprije razluče jedno od drugoga, a potom da odstrane ono što koristi povlaštenoj manjini od onoga što koristi najvećem mogućem broju korisnika informacijsko-komunikacijskih usluga. Pri tome se, naravno, ne treba zaustavljati na granicama postojećega, već u teorijskom promišljanju i praktičkoj realizaciji transcendirati postojeće u cilju dostizanja humanijeg novog. No, ako se informacijske i komunikacijske znanosti svedu na puki instrument postojećega, one ne mogu niti postati, niti ostati znanost. Stoga je nužno da informacijske i komunikacijske znanosti idu onkraj svake instrumentalizacije u svrhu postojećega te da promišljaju i djeluju u smjeru bolje budućnosti.

Mogućnost participiranja u »radikalnom zlu« za informacijske i komunikacijske znanosti svagda opstoji, baš kao i mogućnost negiranja postojećeg stanja. Alenka Zupančič o »radikalnom zlu« piše:

»Svjedoci smo koliko su slike koje se lijepo na kantovski pojam 'radikalnog zla' ('fanatizam', 'masakri', 'pogubljenja', 'terorizam') potpuno neprimjerene. Portret 'radikalno zlog' čovjeka što ga oslikava Kant portret je nekoga tko je uglavnom zaokupljen promicanjem i zaštitom vlastitih interesa, nekoga tko nikada neće dovesti u opasnost svoje interese i svoju dobrobit radi bilo koje ideje ili načela, koji će se pokoravati zakonima uvijek kada se oni ne kose izravno s njegovom dobrobiti, koji će se služiti zakonitim okvirom (suglasnost sa zakonom) da bi promicao svoje interese, koji će odustati od svih 'nemogućih težnji', ukratko: to je portret idealnog građanina zemalja globalnog kapitalizma u epohi 'kraja ideologija'.«⁴

Ostajanje unutar uskih granica vlastitog interesa bez promišljanja teleoloških i (širih) društvenih pitanja svodi informacijske i komunikacijske znanosti na interpretatora i, nemalo puta, na apologeta postojećeg stanja bez propitivanja smisla i promišljanja mogućih alternativa. Ostajanje u »sadašnjosti« pri »postojećemu«, a bez perspektive aktivnog stvaralaštva za budućnost u kreiranju i realiziranju alternativa, značilo bi posvemašnju pasivizaciju i trivijalizaciju informacijskih i komunikacijskih znanosti kako u akademskim, tako i u društvenim okvirima. Hrabrost za drugo i drugačije, odvažnost za alternativu, put su realizacije informacijskih i komunikacijskih znanosti.

U ovom je kontekstu zanimljivo razmotriti i tzv. »diskurs histerika«, kojega je formulirao Jacques Lacan. O lakanovskoj psihoanalizi Bruce Fink piše:

»Lakanovska psihoanaliza sačinjava vrlo snažnu teoriju i društveno značajnu praksu.«⁵

Nadalje, o »diskursu histerika« Fink će reći:

»Dok se sveučilišni diskurs ravna prema gospodarskom označitelju, prikrivajući to nekom vrstom sustava iskonstruiranog radi prijekave, histerik izaziva gospodara i od njega/nje zahtijeva da pokaže što može i dokaže svoju odvažnost proizvođači nešto ozbiljno preko znanja.«⁶

»To je slično onome što Lacan kaže za histerika: histerik gospodara – utjelovljenog u partneru, učitelju ili kome već – gura do točke gdje može pronaći manjkavost gospodarovog znanja. Ili gospodar nema objašnjenje za sve ili njegovi/njezini razlozi ne drže vodu. Obračujući se gospo-

daru, histerik od njega/nje zahtijeva da proizvede znanje, a onda se upušta u pobijanje njegovih/njezinih teorija.«⁷

I dalje:

»... situacija se do neke mjere mijenja kada Lacan pravi znanstveni diskurs poistovjećuje s diskursom histerika. Jer, pravi znanstveni rad ne isključuje uzrok kao ono što prekida glatko funkcioniranje zakonolike aktivnosti, već ga radije na neki način pokušava uzeti u obzir, kao u slučaju Heisenbergova načela neodređenosti. Realno s kojim se znanost ovdje suočava uredno se ne zaobilazi, već radije uključuje u teoriju koju remeti. Kao susret s realnim, istina se ne prešućuje, nego susreće licem u lice.«⁸

Informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi i same zauzeti položaj »diskursa histerika«, stalno postavljajući pitanja i dovodeći postojeće stanje stvari u pitanje. Bilo da se radi o tehnologijama i na njima zasnovanim praksama ili o politikama države, načinima rada korporacija, tržištu i njegovim mehanizmima, izvorima ili nositeljima moći, informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi moći sve dovesti u pitanje, s ciljem razračunavanja s proturječnostima i nehumanostima postojećega. One svakako ne bi trebale zastati na pitanjima, već bi trebale težiti promjeni neracionalne i nehumane prakse kroz alternativne modele praksi. U tom je smislu zauzimanje pozicije »diskursa histerika« nešto na što informacijske i komunikacijske znanosti trebaju stalno računati.

3. Tehnologija

Zašto je važno postaviti pitanje tehnologije u kontekstu informacijskih i komunikacijskih znanosti? Kako navodi Katarina Peović Vuković:

»Moderno građansko društvo kako ga Marx opisuje usko je povezano sa znanstveno-tehnološkim otkrićima, te svaki stupanj napretka prati i odgovarajući politički poredak.«⁹

Razumijevanje političkog poretka u kojemu se nalazimo nije moguće bez razumijevanja stupnja razvoja i stanja u znanosti i tehnologiji. Ukupno oblikovanje i stanje naše društvenosti neraskidivo je povezano sa znanstvenim i tehnološkim razvojem. Tako je promišljanje tehnologije ujedno i promišljanje bitne sastavnice naše društvenosti. S druge strane, informacijske i komunikacijske znanosti posebno su zainteresirane za promišljanje informacijskih i komunikacijskih tehnologija, ne toliko u smislu tehničkih rješenja, koliko u smislu društvenih i individualnih implikacija. Za razumijevanje dinamike svijeta i ekonomsko-političkog uređenja u kojemu živimo – suvremenog kapitalizma – također je potrebno poznavanje znanstvenog i tehnološkog stupnja razvoja i stanja. Peović Vuković u tom smislu piše:

4
Alenka Zupančič, *Realno iluzije*, prev. Živan Fillipi, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2001., str. 99.

5
Bruce Fink, *Lakanovski subjekt. Između jezika i jouissance*, prev. Ana Štambuk, KruZak, Zagreb 2009., str. 145.

6
Ibid., str. 149.

7
Ibid., str. 151.

8
Ibid., str. 160.

9
Katarina Peović Vuković, »Marx, znanost i tehnologija«, u: Goran Sunajko, Maroje Višić (ur.), *Karl Marx. Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Naklada Breza, Zagreb 2018., str. 75–94, ovdje str. 75–76.

»Priroda, kultura i politika, kao i društvo u cjelini ne mijenjaju se s razvojem ideja, već se mijenjaju na određenom stupnju proizvodnje – u kapitalizmu – s određenim tehnologijama proizvodnje.«¹⁰

U tom je kontekstu važno promisliti jedan od temeljnih zadataka informacijskih i komunikacijskih znanosti – njihov utjecaj na dinamiku društvenog razvoja. Osim različitih oblika društvenih odnosa, institucije nastale na različitim tehnologijama i njima primjerenim praksama, također bi trebale ući u vidokrug kritičkog promišljanja informacijskih i komunikacijskih znanosti. To se posebno odnosi na aspekt informiranja i znanja, tj. različitih alternativnih sustava u donosu na dominantan način funkcioniranja. Tehnologije u bitnome nisu promijenile položaj radnika u kapitalizmu, kako ističe Peović Vuković:

»U *Komunističkom manifestu* Marx i Engels pišu kako je radnik samo tu da zadovolji potrebe kapitala, da razvoj strojeva nije oslobodio radnika njegove sudbine.«¹¹

Važno je imati na umu logiku kapitala kako bi se mogli razumjeti procesi u društvu pa tako i procesi vezani za informacijske i komunikacijske tehnologije i prakse. Iako se, pogotovo u tehnologiji, štošta mijenja, dominantna logika sustava ostaje ista. Zato je razumijevanje smjera i načina promjena nemoguće, barem na relevantnoj razini, bez razumijevanja logike sustava. Peović Vuković također ističe:

»Marx je detektirao da zadržavanje starog načina proizvodnje nije tipično za kapitalizam. Za kapitalizam je tipično poticanje znanstveno-tehnološkog napretka kroz koji se kapitalizam i regenerira.«¹²

U nastojanju da proširi polje izvlačenja profita, kapitalizam ulaže velika sredstva u znanstveno-tehnološki napredak, a pritom, kao što je već istaknuto, zadržavajući kapitalističke načine proizvodnje i društvenih odnosa.

Što informacijske i komunikacijske znanosti mogu i/ili trebaju učiniti u takvim okolnostima? One trebaju promišljati i aktivno participirati u ostvarenju alternativnih modela razvoja u kojima cilj ne bi bio profit, nego zadovoljavanje čovjekovih potreba. Ipak, po pitanju potreba treba biti oprezan i kazati da se ne radi o tome da novi proizvodi stvaraju nove potrebe (kako je to slučaj u kapitalizmu), već da se planskim promišljanjem prione rješavanju stvarnih problema i definiranju stvarnih potreba neovisnih o profitu. Humanizam i ovdje stupa kao temeljna pokretačka sila i cilj ukupnih nastojanja.

Pitanje kapitalizma i tehnologije nije jednostavno. Ono je, u najmanju ruku, ambivalentno. Naime, premda tehnologija u suvremenim društvima cvate, ona se svakodnevno suočavamo i s aporijama tehnološkog razvoja koje, u nekim svojim aspektima, mogu biti i poprilično pogubne. U tom je smislu važno naglasiti:

»Jasno je kako kapitalizam stimulira opći intelekt, znanstvenu i intelektualnu akumulaciju, no to čini samo kako bi razvio proizvodne snage te u proizvodnji dodane vrijednosti manje ovisio o ljudskom radu.«¹³

S obzirom na to da je dominacija strojnog oblika proizvodnje sveprisutna, razumno je postaviti pitanje: do kada? Postoji li uopće granica razvoja proizvodnih snaga u vidu tehnološkog napretka koja konzekventno neće biti dovedena do svojega kraha? Ovdje je također zanimljivo pitanje slobodnog vremena, tj. čovjekova vremena nakon rada ili u položaju nezaposlenosti (radno sposobnog stanovništva, radno nesposobnog stanovništava i umirovljenika). Istinska se vrijednost čovjekova slobodnog vremena krije u tome

što je on tada oslobođen nužnosti rada, te ima na raspolaganju vrijeme za osmišljavanje njemu istinski primjerenih i važnih aktivnosti. Međutim, može li se danas, u epohi razvijenog kapitalizma, sa sigurnošću tvrditi da je taj otok slobode čuvao svoju autonomiju? Ili su se posredstvom informacijsko-komunikacijskih tehnologija dogodile stanovite promjene? I bez dubljeg istraživanja, već na svakodnevnoj iskustvenoj razini, može se zaključiti da je upravo tako. Neoliberalna epoha kapitalizma proširila je svoje krakove i na područje čovjekovog slobodnog vremena, a posebno na njegovu dokolicu. Peović Vučković, nadalje, piše:

»Jasno je kako kapital potiče razvoj slobodnog vremena samo kako bi stvorio profit. Stvaranje slobodnog vremena za kreativno stvaranje ujedno je pretvaranje slobodnog vremena u rad koji proizvodi višak vrijednosti.«¹⁴

To je posebno vidljivo, primjerice, u trendu tzv. društvenih mreža, ali i u općoj organizaciji slobodnog vremena koje postaje sve više produktivno, uz gubitak vremena radno-produktivno-profitno oslobođene dokolice. U tom kontekstu informacijsko-komunikacijskih tehnologija važno je istaknuti:

»Da bi se stvorio profit s informatičkim tehnologijama bilo je potrebno ograničiti praktički neograničenu razmjenu. Tu je značajan Lauderdaleov paradoks koji kaže da se profit može ostvariti primarno ako je neko dobro oskudno, a s obzirom da trošak razmjene znanja putem informatičke tehnologije pada praktički na nulu odnosno cijena koja se u slobodnom režimu razmjene informacija može istaknuti je toliko niska da ne osigurava profit, treba osigurati ograničenje razmjene odnosno oskudnost informacija putem širenja intelektualnih prava vlasništva.«¹⁵

Iz ovoga postaje jasno da informacijsko-komunikacijske tehnologije izravno participiraju u stvaranju profita i tamo gdje se još donedavno »javno« i »svima dostupno« smatralo normalnim. Sada bi valjalo postaviti ključno pitanje – pitanje o biti ili položaju informacijsko-komunikacijskih tehnologija u današnjem društvu. O čemu se tu zapravo radi? Možda bi se odgovor na to pitanje najbolje dao sažeti u novoj sintagmi »trijadnog relacijskog modela« informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Naime, potonje tehnologije nastaju:

- (1.) iz stvarne potrebe čovjeka da prevlada prirodne barijere u raznim aspektima osobnog i društvenog života;
- (2.) kao nositeljice »lažnih« profitno usmjerenih potreba potrošačkog društva; te
- (3.) kao proizvod tehnološki nezaustavljivo usmjerenog društva.

Posljednje proizlazi iz slijepog slijeđenja znanstvene paradigme da se »tehnologijom može«. Može što? Riješiti problem, naravno. Upravo je treća točka tog »trijadnog relacijskog modela« posebno zanimljiva jer pretpostavlja ostajanje u stalno istom društvenom uređenju, u vječnoj sadašnjosti, svodeći sve probleme i rješenja na puko tehnološko (u politici i društvenim problemima tehnokratsko) pitanje, što pak može dovesti do implozije društva. Danas se ne može sa sigurnošću reći kada i kako će doći do implozije društva, no sasvim je sigurno da će uvjeti za realizaciju društvene implozije s vremenom samo rasti.

10
Ibid., str. 79.

11
Ibid.

12
Ibid., str. 80.

13
Ibid., str. 81.

14
Ibid., str. 80–81.

15
Ibid., str. 85.

Ovdje ne bi bilo loše pojasniti pojam »relacijsko« u sintagmi »trijadni relacijski model«. Sve su tri točke modela međusobno povezane iz jednostavnog razloga što proizlaze iz mogućnosti tehnologije kao takve, s važnom naznakom da prve dvije točke proizlaze iz stvarnih mogućnosti tehnologije, dok treća točka proizlazi iz društveno konstruirane mogućnosti tehnologije. Međutim, upravo ta »društveno konstruirana mogućnost tehnologije« predstavlja najveću opasnost političkom polju, svodeći politiku na tehnokraciju. Na tome tragu treba reći da se rješenja društvenih problema ne kriju u tehnologijama upravljanja društvom, nego u demokratskom upravljanju društvom i tehnologijom. Samo se razvojem demokratskih praksi i na njima zasnovanih institucija može obnoviti politika u svom izvornom značenju. To nas pak dovodi do pitanja uloge informacijskih i komunikacijskih stručnjaka u suvremenome društvu. Teško se ne složiti s činjenicom da su informacijski i komunikacijski stručnjaci intelektualci – u općoj definiciji pojma »intelektualac«. Ako zbog ičega, onda svakako zbog stupanja i širine svoga obrazovanja. Međutim, sadrži li se u tome bit i poslanje stvarnog intelektualca ili su možda u pitanju i drugi parametri?

4. Uloga i odgovornost informacijskih i komunikacijskih intelektualaca

Iz rakursa Gaje Petrovića, odgovor na prethodno pitanje sasvim sigurno je negativan. Petrović pojam »intelektualca« razumije na sljedeći način:

»Nije li intelektualac kritički i kreativni duh koji je sposoban ne samo da pruži neki parcijalan ili poseban doprinos proširenju spoznaje i kulture, nego također da prekorači područje svoje posebne kreativnosti, da se odnosi prema cjelini života i društva, zauzimajući kritičko stanovište prema postojećem i dajući ideje za budućnost, kazujući 'ne' i 'da' onome što se zbiva ili bi se moglo dogoditi?«¹⁶

Iako postavljeno u upitnom obliku, upravo ovakvo određenje intelektualaca razrješava drugu i treću točku »trijadnog relacijskog modela«. Informacijski i komunikacijski stručnjaci naprosto moraju moći nadići svoju najžu struku, koliko god ona interdisciplinarna i multidisciplinarna bila, i uključiti se u promišljanje općeg društvenog razvoja s posebnim naglaskom na problematiku informacijsko-komunikacijskih tehnologija u najširem smislu njihovih određenja i izvedenica. Usko ostajanje unutar »struk« nije ni imanentno intelektualnom radu, barem onom stvarnom, ni samoj struci. U određenju pojma intelektualca Petrović ide i korak dalje:

»Intelektualac treba da bude *mislilac*. Drugim riječima: Odgovornost je intelektualca da postane mislilac. Ali šta znači misliti? Šta znači postati mislilac? Mislilac je doista mislilac ako on misli ono bitno: smisao čovjekova bivstvovanja u svijetu.«¹⁷

Ovo nas pak dovodi nazad do važnosti postavljanja pitanja »čemu?« u odnosu na čovjeka. O odgovornosti intelektualca Petrović piše:

»Mislilac je odgovoran ako on svojim mišljenjem odgovara na ono što je osnovni problem i osnovna mogućnost njegova vremena. Tako je on danas odgovoran ako misli mogućnost istinski ljudskog, razotuđenog društva, mogućnost revolucionarne promjene svijeta u kojem živimo. A prava revolucionarna promjena nije jednostavno promjena u političkoj i socijalnoj strukturi. To je radikalna transformacija i čovjeka i društva, koja prevladava samoootuđenje stvarajući istinski ljudsko društvo i humanog čovjeka.«¹⁸

Dakle, informacijski i komunikacijski intelektualci (visoko obrazovani stručnjaci) moraju postati mislioci. Nimalo lagan posao, ali nužan. Budući

da informacijsko-komunikacijske tehnologije prodiru sve većom brzinom u gotovo sve sfere društvenog i individualnog postojanja, odgovornost je informacijskih i komunikacijskih intelektualaca sve veća i urgentnija. Ona se prvenstveno odnosi na humanizaciju koja podrazumijeva:

- (1.) konkretna promišljanja i planiranja;
- (2.) konkretne alternative postojećemu; i
- (3.) permanentan rad na njegovu ostvarenju.

Kritički pristup zbilji predstavlja početnu točku u tom stalnom procesu stvarnog intelektualnog rada. Rad koji će nemalo puta morati prerasti u borbu: intelektualnu, društvenu i političku. U vremenu nekritičkog korištenja postojećih i produkcije novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, zadaća je i odgovornost informacijskih i komunikacijskih stručnjaka da zauzmu kritički stav – stav koji će suprotno profitnim tendencijama voditi humanim ciljevima razvoja i primjene informacijsko-komunikacijskih tehnologija. S obzirom na to da je jedna od temeljnih zadaća intelektualca doprinijeti obrazovanju budućih mislilaca, ništa manja odgovornost ne stoji i pred informacijskim i komunikacijskim intelektualcima, pogotovo danas kada se sâm obrazovni proces u velikoj mjeri temelji na informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, a o čemu će više biti riječi u završnom dijelu ovoga teksta. Zaključno bi se za informacijske i komunikacijske intelektualce moglo kazati da pred njima stoji posebno velika odgovornost naprosto zato što živimo u informacijsko-komunikacijskoj epohi. Ukoliko informacijske i komunikacijske znanosti postaju epohalne znanosti, utoliko se moraju uzdići do kritičkog mišljenja epohe jer u suprotnome ih ili više neće biti ili će biti svedene na puku tehničku struku. To bi predstavljao izniman gubitak za društvo, koji bi još ubrzao njegovu imploziju. U tom promišljanju pitanje poimanja čovjeka zauzima važno i nezaobilazno mjesto, stoga informacijske i komunikacijske znanosti imaju za zadatak i promisliti temeljna antropološka pitanja kako bi stvorile jasnu sliku čovjeka i njegovih mogućnosti. Naime, treba opet naglasiti, valja premjestiti fokus s profita na čovjeka i njegov svijet.

5. Antropološko pitanje informacijskih i komunikacijskih znanosti

U razmatranju temeljnih antropoloških pitanja, tj. pitanja o čovjeku i njegova poimanja u informacijskim i komunikacijskim znanostima, od velike pomoći mogu biti antropološka promišljanja već spomenutog Gaje Petrovića. Primjerice, nasuprot definiranju različitih odrednica ili »sfera« čovjeka, Petrović piše:

»Zato ono što čovjeka čini čovjekom nije njegova 'glavna sfera', nego opći način njegova bivstvovanja, opća struktura njegovog odnošenja prema svijetu i prema samom sebi, ono što Marx naziva riječju 'praksa'.«¹⁹

16

Gajo Petrović, »Odgovornost intelektualca danas«, u: Gajo Petrović, *Odabrana djela*, sv. 2, *Mišljenje revolucije. Od »ontologije« do »filozofije politike«*, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd 1986., str. 207–241, ovdje str. 213.

17

Ibid., str. 239.

18

Ibid., str. 241.

19

Gajo Petrović, »Čovjek kao ekonomska životinja i čovjek kao praksa«, u: Gajo Petrović, *Odabrana djela*, sv. 1, *Filozofija prakse*, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd 1986., str. 104–134, ovdje str. 105.

Već se iz ove definicije može iščitati da je čovjek biće cjelovitosti te da samo ono što izražava cjelovitost ljudskog bića, nezavisnu od mnogih pojedinačnih ili grupnih razlika, može biti osnova za određenje pojma »čovjek«, kao i osnova za primjenu tog određenja u daljnjem mišljenju. Premda parcijalna, često »identitarna« ili »sferična« određenja čovjeka mogu detektirati određene karakteristike čovjeka, ona nikako ne mogu uputiti na ono temeljno čovjeka samoga što prethodi i uvjetuje sva ta parcijalna određenja. Upravo inzistiranje na cjelovitom čovjeku, a ne raspršenom – čovjeku različitih odrednica – mora biti temelj antropološkog viđenja informacijskih i komunikacijskih znanosti. U mnoštvu informacijsko-komunikacijskih praksi, u gotovo nepreglednim prostranstvima tehnoloških mogućnosti valja zadržati svijest o cjelovitom ljudskom biću koje nije određeno kakvom potrebom ili praksom, tj. cjelovitim biću sa svim svojim mogućnostima. U toj se točki susreću antropologija i etika, znanost i tehnologija, mišljenje i djelovanje. Cjelovito ljudsko biće trebalo bi biti izvor i cilj ukupnih tehnoloških nastojanja čovjeka kao bića »prakse«. Petrović će o tome reći sljedeće:

»Razotuđeni čovjek je dakle čovjek koji se realizira kao cjelovito, slobodno i stvaralačko praktično biće. On je realno diferencirano, 'bogato' biće, ali biće u kojem cjelina određuje dijelove, a ne ovaj ili onaj dio cjelinu.«²⁰

Iz ove tvrdnje postaje jasno da parcijalno određeni čovjek – poput *radnik*, *konzument*, *muškarac* ili *žena*, *stručnjak* ili *laik* – predstavlja necjelovitu sliku čovjeka svedenog na samo jednu odrednicu njegovog bića. Ukoliko informacijske i komunikacijske znanosti prihvate potonju tvrdnju, utoliko one više ne bi trebale određivati čovjeka kao korisnika ili proizvođača, nego bi takve i slične termine trebale koristiti samo kao poblize objašnjenje kontekstualno uvjetovane funkcijske potrebe u odnosu na cjelovito ljudsko biće. Posljednje se može iščitati iz Petrovićeva zapažanja:

»Jedan je od oblika čovjekovog samootuđenja otuđivanje raznih ljudskih djelatnosti jedne od druge i svih njih od njihove ljudskosti.«²¹

Ovdje se krije ključ istinskog humanističkog djelovanja, tj. djelovanja na dobrobit čovjeka i društva. Naprosto reduciranje čovjeka nije usmjereno njegovoj dobrobiti, nego dobrobiti pojedinih skupina koje od toga mogu obilato profitirati. Upravo zato informacijske i komunikacijske znanosti imaju kao zadatak definirati čovjeka kao cjelovito biće »prakse«. Stoga je na kraju ovoga razmatranja potrebno poblize definirati pojam »prakse« i zaključiti preliminarno promišljanje antropološkog statusa čovjeka u informacijskim i komunikacijskim znanostima zapažanjima i promišljanjima Gaje Petrovića:

»Uzdići se iznad nivoa nacionalne ekonomije znači shvatiti da čovjek u punom smislu te riječi nije ekonomska životinja, nego praktično, dakle slobodno, univerzalno stvaralačko i samostvaralačko društveno biće. Ono što ga od svega drugog bivstvujućeg razlikuje to je njegov način bivstvovanja – praksa.«²²

Takav pogled na čovjeka omogućuje razumijevanje njegovih različitih aspekata, ali i realizaciju njegovih stvarnih mogućnosti. Ako čovjek uistinu jest stvaralačko i samo-stvaralačko biće, spremno preuzeti zadatak radikalne promjene vlastitog stanja, u informacijskim i komunikacijskim znanostima otvara se mogućnost stvaranja »radikalno drugačijeg«. Riječ je svakako o promjeni profitne logike različitog korištenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija i praksi, ali ne samo korištenja nego i stvaranja novih tehnologija za potrebe opstanka i razvoja čovjeka i društva.

6. Pitanje političke ekonomije

Politička ekonomija ulazi u sklop temeljnog pitanja funkcioniranja društva. Ona, u tom smislu, ima određujuću logiku u kapitalističkim društvima kojima i sami pripadamo. Budući da je većina društvenih pojava vezana uz temeljne zakonitosti političke ekonomije, opravdano je ispitati vezu političke ekonomije i informacijskih i komunikacijskih znanosti. O tome Lino Veljak piše:

»Prvi predmet dokaza upućuje na ontologiju društvenog bitka: logika svijeta utemeljenoga na privatnom vlasništvu i njegovoj reprodukciji jest logika nužnosti reprodukcije života u okviru zatečenih modaliteta privatnog vlasništva (što će kasnije Marx elaborirati do razine logike proširene reprodukcije profita); drugi predmet dokaza, formuliran potrebom da se ukine privatno vlasništvo, upućuje na dinamičan karakter ontologije društvenog bitka: zatečeno i dano stanje u sebi sadrži potencije vlastitoga samoukidanja.«²³

Ova je tvrdnja za informacijske i komunikacijske znanosti zanimljiva i važna iz više razloga. S obzirom na to da je razumijevanje informacijsko-komunikacijskih fenomena nužno vezano za logiku društvenog funkcioniranja, svako ozbiljno istraživanje unutar informacijskih i komunikacijskih znanosti mora uzeti u obzir pitanje političke ekonomije. Naime, zaobići logiku profita značilo bi ostati na površinskom i trivijalnom ispitivanju stvari bez dubljeg uvida u temelje čitavog fenomenološkog kretanja. Bilo da se radi o proizvodnji informacijsko-komunikacijskih tehnologija i s njima vezanim potrebama, bilo da se radi o zadovoljavanju stvarnih potreba informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, u svemu tome valja ustvrditi povezanost istih s profitnom logikom. Budući da je suvremeno stanje stvari takvo da privatni sektor posjeduje uistinu veliki dio proizvodnih snaga, čime stvara novu tehnologiju i potrebe, a samim time i konstitucije informacijsko-komunikacijskih praksi, logika profita ima dalekosežne posljedice i po cjelokupno društvo. Profitna logika usmjerava svoju pažnju prvenstveno prema ostvarivanju što veće stope profita, čime se gubi opći društveni interes i primat zadovoljavanja stvarnih potreba i rješavanja realnih problema. Da bi se sačuvalo postojeće stanje (društveno uređenje i raspodjela proizvodnih snaga), dobar dio istraživanja i proizvođenja informacijsko-komunikacijskih tehnologija i konstitucije informacijsko-komunikacijskih praksi usmjereno je prema konzerviranju postojećih društvenih, politički i ekonomskih odnosa. O tome do čega primat kapitalističkog i profitno usmjerenog društvenog djelovanja dovodi, Veljak piše:

»I *Grundrisse* i *Kapital* nastali su iz zamisli kritike političke ekonomije, izvorno formulirane još u *Manuskriptima*. Zamisao se temelji na uvidu u to da današnji ljudi nisu pravi ljudi niti je suvremeno društvo istinska ljudska zajednica: samootuđenje kojime su obilježeni dovodi do toga da se ljudi u suvremenom (bitno neljudskom) društvu odnose nehumano i spram drugih ljudi i spram sebe i spram prirode, te se oni mogu označiti kao *ekonomijske životinje*. To što su ljudi danas takvi ne znači da je zatečeno stanje njihova vječna sudbina, budući da oni posjeduju autentične mogućnosti postajanja istinskim ljudima, a temeljna je pretpostavka ozbiljenja tih mogućnosti sadržana u kritici samootuđenja u ekonomiji.«²⁴

20
Ibid., str. 132.

21
Ibid., str. 130.

22
Ibid., str. 133.

23
Lino Veljak, *Uvod u ontologiju*, Naklada Breza, Zagreb 2019., str. 147.

24
Ibid., str. 150.

25
Ibid., str. 152.

Kapitalistička profitna logika dovela je do toga da je čovjek kao čovjek otuđen, tj. degradiran na razinu kotačića u velikom sustavu kapitalističko-profitnog društvenog funkcioniranja. Budući da se gotovo sve proizvodi radi profita, čovjekova je stvarnost svedena na razinu otuđenja i samootuđenja. Na taj način profit prodire u gotovo sve sfere ljudskog života, društva i prirode, sve podređujući svojoj eksploatacijskoj logici. Tako, primjerice, obrazovanje, zdravlje, kultura, rad, odmor, dokolica, obiteljski odnosi i staračka skrb postaju dio profitnog plana iz kojega se čovjek kao čovjek gubi te sukladno tome svodi na stvar, na »ekonomsku životinju«, dok se društvo svodi na »arenu profitnih interesa«, a priroda na »skladište za iscrpljivanje resursa«.

Informacijske i komunikacijske znanosti ne mogu ostati imune na takvo stanje stvari, već trebaju kritički razlučiti svoj doprinos praksi profitne logike. Od institucija koje spadaju u informacijsko-komunikacijsku sferu, preko tehnologija kojima se one služe pa do praksi koje provode – valja sve dovesti pod kritički znak pitanja, te na taj način usmjeriti promišljanje i djelovanje prema alternativnim, od profita odvojenim, humanističkim modelima djelovanja. Dakle, i informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi sudjelovati u »kritici samootuđenja u ekonomiji«. Taj zadatak nije nimalo lak, ali je nužan ako informacijske i komunikacijske znanosti žele iskoračiti iz područja pomoćne discipline apologetskog služenja nehumanog društvenog sustava i na njemu zasnovanim odnosima, te zakoračiti u područje relevantne društvene znanosti na kojoj se i kroz koju se konstituira istinski humana ljudska praksa i na njoj zasnovana zajednica. Međutim, pred informacijske i komunikacijske znanosti postavlja se još jedan važniji, temeljitiji zadatak. Naime, Veljak ističe:

»Kategorija kapitala (kao, uostalom, ni radna teorija vrijednosti) nije nikakvo originalno Marxovo otkriće, ali ono što je kod njega novo sastoji se u *ontologijskom poimanju kapitala*. Kao društveni odnos (i to upravo otuđeni i otuđenje proizvođači odnos) koji sačinjava temelj cjelokupnoga suvremenog načina proizvodnje i svih fenomena što su njime uvjetovani, kapital predstavlja jedan bitan ontologijski entitet (terminologijom klasične metafizike iskazano, kapital bi bio bitak, ono *jest* po kojemu su bića našega svijeta uopće i moguća).«²⁵

Iz navedenog proizlazi početni, temeljni zadatak informacijskih i komunikacijskih znanosti, koji se sastoji u:

- (1.) »ontologijskome poimanju kapitala«;
- (2.) uzdizanju čovjeka na sadašnje mjesto kapitala;
- (3.) zadovoljavanju čovjekovih stvarnih potreba i težnji.

Navedeno ujedno podrazumijeva da informacijske i komunikacijske znanosti promišljaju demokraciju unutar proizvodnje i distribucije, korištenja i upravljanja informacijsko-komunikacijskim tehnologijama, praksama i institucijama, a što posljedično dovodi do negiranja postojećeg stanja kroz obrtanje odnosa između razmjenske i uporabne vrijednosti. O tome Veljak piše:

»Nadalje, kapitalistički način proizvodnje implicira primat razmjenske u odnosu na uporabnu vrijednost proizvoda. Taj primat rezultira nužnošću širenja reprodukcije, u čemu je sadržana logika akumulacije kapitala. Proizvođenje viška vrijednosti (pravljenje profita) iskazuje se kao apsolutan zakon tog načina proizvodnje, a iz njega slijedi i promjena sastava kapitala: sve se više povećava postojani dio kapitala (mašinerija, tehnologija) u odnosu na promjenljivi dio kapitala (radna snaga), što proizvodi nužnost suviška radne snage, stvarajući suvišno stanovništvo (danas se govori o 'suvišnim ljudima') i strukturnu nezaposlenost.«²⁶

Stoga je od iznimne važnosti da informacijske i komunikacijske znanosti participiraju u stvaranju primata uporabne vrijednosti u skladu s društveno promišljenim djelovanjem kroz instituciju samoupravljanja i planske ekonomije,

što ima za zadaću zadovoljavanje potreba čovjeka i društva, a ne akumulaciju profita. Informacijsko-komunikacijske institucije u tom smislu mogu napraviti ogroman iskorak prema humanizaciji. To bi značilo da iščezava govor o »suvišnim ljudima«, dok bi se govorilo o svemu onome što do takvih nehumanih pojmova i praksi dovodi. I to jasnim i prodornim kritičkim mišljenjem koje ne staje samo na kritici nego smjera prema oblikovanju i ostvarenju humane alternative.

7. Pitanje propagande i odnosa s javnošću

Pitanje propagande i odnosa s javnošću važno je pitanje današnje društvene stvarnosti. Od ekonomije, preko politike, trgovine, sporta pa sve do sasvim individualnih praksi – propaganda i odnosi s javnošću igraju veliku ulogu. Američki lingvist i filozof Noam Chomsky bavio se ovom problematikom istražujući korijene i mehanizme propagande i odnosa s javnošću. Chomsky o razlogu nastanka odnosa s javnošću piše:

»Jednu od prvih modernih studija o prirodi vladavine napisao je David Hume, veliki filozof koji se bavio i političkom filozofijom. Pisao je o ‘osnovama teorije vladanja’ i istaknuo da je u svakoj državi, bez obzira kojeg tipa – bila ona feudalna, militaristička, kakva god – ‘vlast u rukama onih kojima se vlada’. Oni mogu, ako se slože, preuzeti vlast. Ali sve dok sami misle da nemaju nikakvu moć, vladat će i dalje moćnici koji su na vlasti. No, ako ti ljudi shvate da moć zapravo leži u njima samima, onda će pasti i te represivne, autoritarne vlasti. To je jedan od razloga zašto danas imamo tako jaku i raširenu industriju odnosa s javnošću.«²⁷

Ključno pitanje koje se postavlja u odnosu na informacijske i komunikacijske znanosti glasi: s obzirom na to da su odnosi s javnošću kao znanstvena disciplina i struka dio informacijskih i komunikacijskih znanosti, znači li to da informacijske i komunikacijske znanosti participiraju u protu-demokratskim praksama radeći na poništavanju temeljnih građanskih i demokratskih vrijednosti? Ako je odgovor na postavljeno pitanje pozitivan, može se postaviti i potpitanje: mogu li odnosi s javnošću (i kao znanstvena disciplina i kao struka) usprkos tome djelovati u svrhu informiranja javnosti, osmišljavajući stvarne građanske i demokratske prakse informiranja javnosti u svrhu njihove dobrobiti? Naravno, odgovor je pozitivan, ali takvo djelovanje podrazumijeva totalnu promjenu paradigme, što potonju znanstvenu disciplinu i struku stavlja u sasvim novi položaj. Zasada, ostaje mogućnost da se znanstvenici i stručnjaci odnosa s javnošću stave na raspolaganje narodnoj većini organizirajući se u različite udruge civilnog društva kao alternativa vlasti s ciljem istinitog informiranja. Nadalje, Chomsky ističe:

»Rekao je [Edward Bernays – op. G.K.] da zemljom mora vladati ‘inteligentna manjina’, što znači *mi* – svaki onaj koji se za to zalaže dio je toga. Dakle, inteligentna manjina mora voditi zemlju u interesu cijelog naroda. Ne možete mu prepustiti da donosi odluke, jer će odluke koje će donijeti biti katastrofalne. Ono što pritom moramo napraviti zove se ‘proizvodnja pristanka’. Narod je preglup da to shvati, pa ćemo smisliti način na koji će pristati na ono što mi odlučimo. Eto, to je svrha postojanja industrije odnosa s javnošću.«²⁸

26

Ibid., str. 153.

27

Noam Chomsky, *Rekvijem za američki san. Deset principa koncentracije bogatstva i*

moći, prev. Saša Drach, Sandorf, Zagreb 2017., str. 123.

28

Ibid., str. 124.

Budući da »proizvodnja pristanka« gotovo ni u kojem slučaju ne predstavlja odgovorno korištenje znanstvenih spoznaja i stručnih umijeća, informacijske i komunikacijske znanosti i same snose dio odgovornosti za postojeće stanje. Međutim, postoji li uopće humana alternativa takvome stanju? S obzirom na to da je čovjek slobodno biće skloni stvaralaštvu, sasvim je sigurno da postoji. Primjerice, jedna takva alternativa mogla bi se sastojati od sljedećih koraka:

- (1.) u obrazovanju stručnjaka odnosa s javnošću, među ostalim, naglasak bi bio stavljen na etičku komponentu koja bi njihovo buduće djelovanje vodila u smjeru istinitog i objektivnog informiranja javnosti;
- (2.) tako bi znanstvena disciplina odnosa s javnošću promišljala etičke osnove svoga stručnog djelovanja i obrazovanja vlastitih kadrova;
- (3.) u tom bi se slučaju dogodile promjene u percepciji odnosa s javnošću i kod budućih poslodavaca;
- (4.) poticanjem stručnjaka, udruga civilnog društva i političkih stranaka mogla bi se postići međusobna borba protiv postojećih negativnih praksi;
- (5.) uspostavljanjem etički opravdane, istinite i objektivne prakse informacijskih i komunikacijskih znanosti ujedno bi se postigla i opravdana praksa informiranja javnosti.

Odnosi s javnošću u današnjem su masovnom i nadasve kompleksnom društvu svakako potrebni, ali ne kao »proizvodnja pristanka«, nego kao istinito i objektivno informiranje javnosti s ciljem i na korist same javnosti. U tom su smislu institucije knjižnica, muzeja i arhiva posebno važne i zanimljive. Potonje institucije po svojoj su prirodi i namjeni institucije informacija i znanja. One tako imaju mogućnost da se i same istinitim i objektivnim informiranjem javnosti – preko svojih stručnjaka odnosa s javnošću – uključe u etičko i pozitivno djelovanje te struke. Tim više, one bi mogle, ali i trebale dati potporu različitim građanskim udrugama s ciljem promicanja istinitog i objektivnog informiranja javnosti o različitim temama. To, naravno, sa sobom povlači i određeni rizik na koji institucije moraju pristati radi vlastitog opstanka – rizik konfrontacije s postojećim strukturama moći. Stvaranjem mreža istinitog i objektivnog informiranja javnosti otvara se mogućnost za demokratsko djelovanje i pozitivnu transformaciju društva. U tom procesu institucije, poput knjižnica, muzeja i arhiva, imaju veliku i nezamjenjivu ulogu. Dovoljno je spomenuti postojeće oblike djelovanja, poput predavanja, tribina, okruglih stolova, edukacijskih radionica, javnih sastanaka interesnih udruženja građana, projekcija dokumentarnih filmova, promocija knjiga, tiskanja različitih publikacija i izložbi, da bi uvidjeli stvarni potencijal tih institucija u najpozitivnijem smislu korištenja znanstvenih spoznaja i stručnih vještina odnosa s javnošću. Za razliku od vlasti i vladajuće ideologije, one daju prostora alternativnom mišljenju. Zaključno bi se moglo reći da su odnosi s javnošću nastali u specifičnim historijskim okolnostima i sa specifičnim svrhama. Međutim, čini se da je došlo vrijeme u kojemu su se stvorili uvjeti za njihovu radikalnu humanističku transformaciju. U tom smislu, knjižnice, muzeji i arhivi mogu odraditi iznimno važan i vrijedan posao.

8. Korporacije i postpolitika – današnja stvarnost

Kapitalizam je ulaskom u svoju zrelu, razvijenu fazu – tzv. »neoliberalni kapitalizam« – sa sobom donio i proširenje i osnaženje tržišta. Tako su mnoga područja individualnog i društvenog života sada zahvaćena silnicama tržišta i tržišnom logikom. Unutar tržišta, osim banaka, kao vodeće institucije ističu se korporacije koje su posebno zanimljive, zato što su preuzele kontrolu i djelovanje nad mnogim segmentima stvarnosti koji su u ranijim fazama kapitalizma pripadale javnoj sferi. Moć je korporacija u razvijenom, neoliberalnom kapitalizmu strahovito porasla. Prema toj činjenici, kako će se pokazati dalje u tekstu, ni informacijske, ni komunikacijske znanosti ne mogu ostati imune. Tako Chomsky, primjerice, o snazi današnjih korporacija u Sjedinjenim Američkim Državama upozorava:²⁹

»Četrnaesti amandman, donesen nakon Gradanskoga rata, podario je pravo na status osobe bivšim robovima, iako uglavnom samo na teoretskome planu. Istodobno je stvorio novu kategoriju osoba s pravima: korporacije. Štoviše, gotovo svi slučajevi koji su kasnije izneseni pred sudovima prema 14. amandmanu imali su veze s korporativnim pravima, a otprilike prije sto godina sudovi su već bili utvrdili da te kolektivističke pravne izmišljotine, uspostavljene i održavane zahvaljujući moći države, imaju puna prava kao i osobe od krvi i mesa – štoviše i neusporedivo veća prava, zahvaljujući razmjerima veličine, besmrtnosti i zaštiti koju pruža ograničena odgovornost. Prava korporacija sada u velikoj mjeri nadilaze prava običnih smrtnika. Prema 'sporazumima o slobodnoj trgovini' tvrtka Pacific Rim, koja se bavi rudarstvom, može, primjerice, tužiti državu Salvador zbog toga što nastoji zaštititi prirodu. Pojedinci to ne mogu učiniti. Tvrtka General Motors u Meksiku može prisvajati nacionalna prava. Nema uopće potrebe razmišljati o tome što bi se dogodilo kad bi neki Meksikanac zatražio nacionalna prava u Sjedinjenim Državama.«³⁰

S obzirom na to da današnje korporacije imaju veća prava od građana, ne bi bilo pogrešno reći da živimo u korporativnom svijetu. Međutim, to nije samo neka pozitivističko-empirijska tvrdnja, ovdje se zapravo radi o dalekosežnoj i dubokoj stvarnosti koja determinira sve oblike društvenog života i uvelike se reflektira na čovjekovu svakodnevicu. Korporacije imaju moć, one upravljaju svijetom, dok se njima upravlja po logici profita, u kojoj čovjek, društvo i priroda imaju izrazito mala ili gotovo nikakva prava. Korporacije sve više preuzimaju znanstveno-istraživački i obrazovni sektor, bilo izravno bilo financijskim i vlasničkim uplivom. One kreiraju našu stvarnost usmjerujući je prema vlastitim profitnim potrebama. Tako velik postotak istraživanja i proizvodnje informacijsko-komunikacijskih tehnologija, kao i njima kreirane prakse, prelaze u ruke korporativnog sektora. Teško je zamisliti, ako je to uopće i moguće, određeni segment informacijsko-komunikacijskih tehnologija i na njima zasnovanih praksi, koji ne kontroliraju korporacije. Širenjem korporativnog utjecaja, sukladno neoliberalnoj paradigmi, ujedno se sužava i prostor državnog i javnog. Stoga se svrsishodno čini postaviti pitanje: jesu li informacijske i komunikacijske znanosti zapravo korporativne znanosti?

U tom se pitanju, međutim, krije jedan problem – problem distinkcije. Informatika je, što je vidljivo iz dana u dan, gotovo u cijelosti prešla u korporativni sektor, dok su pojedine discipline informacijskih i komunikacijskih znanosti još uvijek dio javnog sektora. Premda je to nemoguće sa sigurnošću predviđjeti, vrlo je vjerojatno da će se mnogi dijelovi informacijskih i komunika-

29

Situacija nije bitno drugačija ni u ostatku svijeta s obzirom na to da je neoliberalni kapitalistički sustav planetarno dominantan.

30

Noam Chomsky, *Tko vlada svijetom?*, prev. Damir Biličić, Naklada Ljevak, Zagreb 2016., str. 115.

cijskih znanosti i struke uskoro i sami integrirati u korporativni sektor. Na taj način znanost gubi svoju javnu, društvenu i humanističku dimenziju te se postupno transformira u proizvodno-tržišni sektor. Štoviše, već sada možemo svjedočiti korporativnom preuzimanju knjižnica, muzeja i arhiva, a da o informacijsko-medijskim institucijama i ne govorimo. No, je li takvo stanje održivo za informacijske i komunikacijske znanosti? Ako žele uistinu zadržati status znanosti, sasvim je sigurno da nije. Upravo se zato informacijske i komunikacijske znanosti trebaju boriti za ostajanje u javnom sektoru te osmišljavati alternativne institucije i prakse korporativnom sektoru. Informacijske i komunikacijske znanosti u budućnosti bi zapravo trebale pružati kritički i pedagoški otpor nasrtajima korporativnog sektora na javnu sferu. Naime, korporativna je koncentracija moći malenog broja ljudi koji svim raspoloživim sredstvima žele čuvati svoju poziciju moći vrlo opasna. Istog je mišljenja i Slavoj Žižek kad piše:

»Paradigmatski slučaj ‘rizika’, koji nije tek jedan među mnogima, nego rizik ‘kao takav’, jest onaj novoga znanstveno-tehničkog izuma što ga privatna korporacija stavlja u uporabu bez prave javne demokratske rasprave i nadzora, i koji potom generira čitav spektar nepredviđenih katastrofalnih dugoročnih posljedica. Međutim, nije li ta vrst rizika ukorijenjena u činjenici da logika tržišta i profitabilnosti navodi korporacije u privatnom vlasništvu da slijede svoj kurs te koriste znanstvene i tehničke inovacije (ili naprosto proširuju njihovu proizvodnju) ne uzimajući zapravo u obzir dugoročne efekte takvog djelovanja na okoliš, kao ni samo zdravlje čovječanstva? Ne slijedi li, dakle – unatoč svoj priči o ‘drugom modernitetu’ koja nas primorava da ostavimo za sobom stare ideološke dileme u vezi s ljevicom i desnicom, kapitalizmom nasuprot socijalizmu itd. – iz toga zaključak da u sadašnjoj globalnoj situaciji, u kojoj privatne korporacije mimo javne političke kontrole donose odluke koje mogu utjecati na sve nas, čak i na naše izgleda za opstanak, jedino rješenje počiva u nekoj vrsti izravne socijalizacije proizvodnog procesa – u kretanju prema društvu u kojemu će globalne odluke o temeljnoj orijentaciji u pogledu razvoja i uporabe proizvodnih kapaciteta na raspolaganju društva na neki način donositi cjelokupni kolektiv ljudi pogođenih takvim odlukama? Teoretičari društva rizika često prizivaju potrebu za suprotstavljanjem vladavini ‘depolitiziranoga’ globalnog tržišta pokretom prema radikalnoj *repolitizaciji*, koja će oduzeti presudne odluke državnim planerima i stručnjacima te ih staviti u ruke pojedinaca i skupina kojih se one tiču (putem oživljavanja aktivnoga građanstva, široke javne debate itd.) – međutim, oni uzmiču pred dovođenjem u pitanje samog temelja anonimne logike tržišnih odnosa i globalnoga kapitalizma, koji se danas sve više nameće kao ‘neutralno’, stvarno prihvaćeno od svih strana i, kao takvo, sve više depolitizirano.«³¹

U odnosu na privatne korporacije i njihovu moć nad našim životima, Žižek upozorava na niz ozbiljnih pitanja na koja se ne može odgovoriti tek parcijalnim rješenjima kakve ograničene kontrole, već izmjenom kapitalističkog tržišnog sustava u samoupravni planski sustav. Međutim, pred informacijskim i komunikacijskim znanostima ostaje zadatak da se kritičkom analizom i predlaganjem alternativa uključe u borbu što većeg ispravljanja anomalija koje stalno proizvodi tržišno-korporativni neoliberalni sustav. Ovdje na scenu stupa potreba za novom politizacijom, koja je velikim dijelom korodirana korporacija. Žižek na tome tragu ističe:

»To će reći: ako je problem današnje postpolitike (‘administracije društvenih poslova’) u tome da ona sve više podriava mogućnost pravoga političkog čina, to je podriavanje na djelu izravno uslijed depolitizacije ekonomije, uslijed sveopćeg prihvatanja Kapitala i tržišnih mehanizama kao neutralnog oruđa/procedura koje valja iskorištavati. Sada možemo vidjeti zašto današnja postpolitika ne može dosegnuti uistinu političku dimenziju univerzalnosti: zato što prešutno isključuje sferu ekonomije iz politizacije.«³²

Upravo se iz prethodne Žižekove tvrdnje može iščitati uzrok postpolitičkog stanja, koji je sveden na puko »administriranje društvenih poslova«, ali i na način ponovne politizacije – ponovnog uspostavljanja političkog. U tom

ponovnom uspostavljanju političkog u epohi informatizacije, informacijske i komunikacijske znanosti imaju važnu ulogu. Bez bojazni o prekoračenju znanstvenog područja, sa sviješću o potrebi društvenog djelovanja znanosti, koje proizlazi iz njezine društvene odgovornosti, informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi kritički pristupiti samoj društvenoj osnovi – tržišnim odnosima – te ih kroz kritičku refleksiju i osmišljavanje alternativnih modela mijenjati. Naravno, u smjeru humanizacije društva. To pak zahtjeva osmišljavanje široke multidisciplinarnе i interdisciplinarnе znanstvene otvorenosti, kao i sagledavanje fenomena u širokom luku. Etika i politika, obrazovanje i informiranje, povezivanje i akcija u tom su smislu za informacijske i komunikacijske znanosti od presudne važnosti. Baš kao i za praksu koja će se na temelju njihovih promišljanja i istraživanja, njihove angažirane inovativnosti u budućnosti provoditi.

9. Praktičke osnove informacijskih i komunikacijskih znanosti

Možda bi se, na prvi pogled, moglo reći da je ovaj podnaslov zbunjujući. Kakve su to »praktičke« osnove informacijskih i komunikacijskih znanosti? Ne radi li se ovdje možda o »praktičnim« osnovama? U filozofijskoj terminologiji (koja, naravno, ne mora biti isključivo vezana za filozofiju), »praktičko« i »praktično« imaju svoje jasno razlikovanje. Kangrga u tom smislu napominje:

»Mi u našem jeziku imamo dva (po smislu bitno različita) određenja atributima: *praktičan* i *praktički*, pri čemu prvi ima tzv. *pasivno*, a drugi *aktivno* značenje (konotaciju, smisao, primisao). Ovo 'pasivno' sasvim točno ukazuje na ono što bismo mogli imenovati 'prepuštanjem' neposredno – postojećem aktualitetu i pukom operiranju u njemu kao takvome, a onim 'aktivno' upravo 'prekoračivanje' te aktualnosti, u traganju za nečim drugim i boljim.«³³

Upravo u ovoj formulaciji »praktičkoga« može se prepoznati baza informacijskih i komunikacijskih znanosti u slučaju da one uistinu pretendiraju ostati znanosti. Ako znanost ostaje na razini postojećega, to znači da ona vrši puku deskripciju i apologiju postojećeg stanja stvari. Međutim, u horizontu humanosti, ne bi li prava znanost trebala otvarati nove prostore slobode ljudskog bića kroz istraživački i aplikativni rad? U tom smislu, informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi:

- (1.) biti praktičke;
- (2.) kritički promišljati stvarnost;
- (3.) razrješavati probleme;
- (4.) nuditi alternative;
- (5.) širiti prostor spoznaje u smjeru humanizacije čovjeka i društva.

Dakako, takav pristup u pravilu ne odgovara tendencijama današnjeg profitnog društva, ali upravo se ovdje krije »praktičko« u svojoj biti. Jer ono ne podrazumijeva ostajanje, već kretanje naprijed, ali ne bilo kakvo kretanje, ni kretanje bilo kuda, već kretanje inspirirano i usmjereno prema »humanumu«. Praktičko podrazumijeva i odvažnost za novo, stvaralaštvo, slobodu mišljenja i djelovanja.

31
Slavoj Žižek, *Škakljivi subjekt. Odsutno središte političke ontologije*, prev. Dinko Telečan, Šahinpašić, Sarajevo 2006., str. 311–312.

32
Ibid., str. 314.

33
M. Kangrga, *Etika*, str. 207.

Nasuprot takvom određenju, metateorijska su promišljanja u informacijskim i komunikacijskim znanostima dominantno usidrena u pragmatizmu i »praktičnoj vrijednosti« kao temeljnom načelu. Stoga će Birger Hjørland, adresirajući jedinstveni fokus informacijskih disciplina, naglasiti potrebu istraživanja informacijskih ekologija u svrhu njihove »utilizacije«, što će ujedno biti prvi poticaj za poimanje informacijske znanosti kao »pragmatičnog pothvata«.³⁴

Čemu strah ili otklon informacijskih i komunikacijskih znanosti od osmišljavanja humanističke alternative postojećemu ukazujući na nehumane učinke postojećega? Čemu strah ili otklon od provođenja novih praksi? Praktičko je jamac opstanka informacijskih i komunikacijskih znanosti, kao i jamac opstanka i razvoja u smjeru humanosti onih društvenih pojava i stvarnosti prema kojima su informacijske i komunikacijske znanosti posebno usmjerene te prema kojima snose posebnu odgovornost. Samo slobodno stvaralaštvo vođeno idejom boljeg i pravednijeg svijeta može podariti znanosti njezin smisao i značaj. Samo praktičko može biti fundament informacijskih i komunikacijskih znanosti ako one pretendiraju smislenosti i značenju.

10. Pitanje stvaralaštva

Pitanje se stvaralaštva olako uzima u razmatranju znanosti jer se po prirodi stvari ili po definiciji same »znanosti«, uzima da joj je stvaralaštvo, baš kao i umjetnosti, najdublje imanentno. Međutim, u svijetu stalne produkcije trebalo bi razgraničiti stvaralaštvo koje je istinsko od onoga koje to nije, premda je plod »stvaralačkog zamaha«. To je danas posebno važno za informacijske i komunikacijske znanosti jer produkcija informacijsko-komunikacijskih tehnologija i na njima zasnovanih praksi pokazuje iznimne razmjere. O tome Petrović piše:

»Međutim, ako ostavimo po strani izvanjske razlike između ljudske povijesti i 'povijesti' prirode, ako ostavimo po strani npr. takvu razliku kao što je sporo nastajanje tzv. novog u prirodi (gdje se jedno te isto ponavlja stoljećima da samo u dugim razmacima nastane i ponešto drukčije) bitna je razlika u načinu postajanja u tome što tzv. kvalitativno novo u prirodi nastaje kao rezultat slijepe igre nužnosti i slučaja, dok je novo u povijesti rezultat svjesnog nastojanja da se prekorači sadašnje, svjesnog nastojanja da buduće bude drukčije od sadašnjega. Prema tome o novom u pravom i punom smislu može se govoriti samo tamo gdje je čovjek na djelu, samo u ljudskoj povijesti. *Nema novoga izvan povijesti, ali nema ni povijesti bez proizvođenja novoga. Povijest je u biti proizvodnja novoga.*«³⁵

Drugim riječima, čovjek proizvodi novo kroz povijesni čin. Međutim, ovdje valja biti oprezan jer Petrović razlikuje istinski novo od onoga koje to nije, a što je od iznimne važnosti za našu raspravu:

»Međutim, ipak postoje neka obilježja po kojima se razlikuje istinski novo od pseudonovog i istinsko ljudsko stvaralaštvo od onoga što neki zovu demonskim stvaralaštvom ili rušilaštvom i što se na prvi pogled izvanjski bitno ne razlikuje od pravog stvaralaštva. Jer, ma koliko demonско ili rušilačko stvaralaštvo imalo na izgled istu strukturu kao pravo stvaralaštvo, proizvođači obilje novih i neviđenih formi (netko može, npr., imati izvanrednu imaginaciju i biti u stanju da otkrije bezbrojne nove forme mučenja ili ubijanja, u čemu su 'talentirani' nacisti i uspijevali), ovo bogatstvo formi ne može prikriti činjenicu da je ono usmjereno na osiromašenje i uništenje čovjeka, da ono ne znači obogaćenje ljudskih stvaralačkih moći, nego ide na rušenje i razaranje svega što je doista ljudsko, što je doista stvaralačko i što je doista slobodno, da ide na zatvaranje i sužavanje bogatstva ljudskog života i čovjekovih kreativnih mogućnosti.«³⁶

Dakle, istinsko stvaralaštvo bilo bi ono koje doprinosi humanizaciji čovjeka i doprinosi razvoju čovjeka kao čovjeka u njegovim najboljim ljudskim mogućnostima. Za razliku od takvog stvaralaštva, danas je u informacijsko-komuni-

kacijskoj domeni moguće razlikovati »demonско stvaralaštvo« zahvaljujući kojemu su informacijsko-komunikacijske tehnologije i na njima zasnovane prakse, uza sve pozitivne strane, prožete raznovrsnim problemima, a u čije su se rješavanje upregnule čitave vojske znanstvenika i stručnjaka. Također, moguće je primijetiti da danas postoji gomila »demonског stvaralaštva« s ciljem stvaranja lažnih potrošačkih potreba da bi se uvećao profit proizvođača. Ti se proizvodi istodobno ne prikazuju kao korisni, vrijedni, pa čak i ni nužni. Treba se pitati je li možda u nekim slučajevima i informacijsko-komunikacijski znanstvenici i stručnjaci svojom promišljenom ili naivnom apologijom »demonског stvaralaštva« i sami doprinose njegovoj reprodukciji? Mnogo je pitanja koja traže odgovore, no sasvim je jasno da je zadatak informacijskih i komunikacijskih znanosti razlučiti »istinsko« od »demonског stvaralaštva« te osmisliti istinsku alternativu potonjemu. Međutim, nije to ni lagan, ni jednostavan zadatak. Veliku prepreku tome čini dominantna ideologija. Kako kaže Terry Eagleton:

»Ideologija je na djelu gdje god snaga utječe na značenje, izobličujući ga i iskrivljujući sukladno brojnim interesima. Walter Benjamin je primijetio da će mit trajati sve dok bude i posljednjeg siromaha, što zacijelo znači da je ideologija prijeko potrebna tako dugo dok bude nepravde.«³⁷

Dominantna ideologija neoliberalnog kapitalizma uistinu »utječe na značenje, izobličujući ga i iskrivljujući sukladno brojnim interesima«, pa tako i »demonско stvaralaštvo« često biva prikazano kao istinsko stvaralaštvo. Informacijske i komunikacijske znanosti u svojoj domeni mogu i moraju raskrinkati prisutnosti i opasnosti »demonског stvaralaštva«, tj. svega onoga što uništava i degradira čovjeka i društvo. Primjerice, dovoljno je prisjetiti se gotovo nepregledne stvarnosti računalnih tehnologija, komunikacijskih tehnologija, interneta, društvenih mreža i sl. Potonje probleme ne mogu riješiti oni koji su proizveli tehnologiju, već oni čiji je zadatak tehnologiju kritički promisliti i utjecati na tijek njezina korištenja, a to su u kontekstu informacijsko-komunikacijskih tehnologija upravo znanstvenici i stručnjaci iz informacijskih i komunikacijskih znanosti i struke. U tom smislu, uz bazična istraživanja, etika i obrazovanje, političko djelovanje i društveni aktivizam, kao što je već više puta bilo ranije naglašeno, imaju presudnu ulogu.

11. Utopijska dimenzija informacijskih i komunikacijskih znanosti

O utopijskoj se dimenziji informacijskih i komunikacijskih znanosti pisalo iznenađujuće malo. Međutim, pitanje utopijske dimenzije informacijskih i komunikacijskih znanosti spada u onaj krug tema za koje se s pravom može kazati da čine konstitutivnu jezgru potonjih znanosti. Za početak, valja naglasiti da

34

Birger Hjørland, »Information Science and Its Core Concepts: Levels of Disagreement«, u: Fidelia Ibekwe-SanJuan, Thomas M. Dousa (ur.), *Theories of information, communication and knowledge. A Multidisciplinary Approach*, Springer, Dordrecht 2014., str. 205–235, ovdje str. 225, doi: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6973-1_9.

35

Gajo Petrović, »Smisao i mogućnost stvaralaštva«, u: Gajo Petrović, *Odabrana djela*,

sv. 1, *Filozofija prakse*, str. 294–313, ovdje str. 302.

36

Ibid., str. 303–304.

37

Terry Eagleton, *Ideja kulture*, prev. Gordana V. Popović, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2014., str. 128.

je utopija ovdje shvaćena kao težnja za boljim svijetom, povezana sa znanstvenim i filozofijskim mišljenjem. Na tome tragu, za Marxa, Rade Kalanj piše:

»Težio je zapravo znanstveno fundiranoj teoriji koja omogućuje da se oblikuju što je moguće pouzdaniji instrumenti ljudske intervencije u povijesti kako bi se konkretno, a ne apstraktno, ozbiljio svijet bez eksploatacije.«³⁸

Danas se pred informacijske i komunikacijske znanosti, kako je i ranije bilo istaknuto, postavlja zadatak realizacije humanijeg svijeta. Kroz promišljanje i djelovanje u smjeru budućeg humanijeg svijeta, informacijske i komunikacijske znanosti imaju mogućnost ostvariti nove horizonte spoznaja i slobode. No, da bi informacijske i komunikacijske znanosti u tome uspjele, potrebno je da najprije prevladaju puke deskripcije, ili kako Kalanj piše:

»Radi se o tome da je ne samo za filozofiju nego i za svaku teoriju, a pogotovo za znanost, nužna kritička distanca spram zbilje kao metodičko polazište koje valja imati na umu kako bi se stvorila sredstva za intervenciju na stvarnost.«³⁹

Suprotno dogmatskim stavovima i ne-dijaloškim praksama, Kalanj ističe:

»Drugim riječima, znanost može napredovati samo ako se ne zaboravi, ako se ima na umu da je svako njezino stanje više ili manje podložno promjeni zahvaljujući samom povijesnom kretanju i pojavi novih spoznajnih metoda ili novih teorija koje zahtijevaju razradu, obogaćivanje ili propitivanje jednom dosegnute analize. Rečeno nešto radikalnije, u znanosti kao i u djelovanju postoji samo privremenost ili znanstveno-kritičko nadilaženje privremenosti.«⁴⁰

Uistinu, svijest o svojevrsnoj relativnosti znanstvenih dosega unutar informacijskih i komunikacijskih znanosti preduvjet je znanstvene otvorenosti prema:

- (1.) postavljanju boljih teorija;
- (2.) otvaranju novih pitanja; i
- (3.) davanju novih odgovora.

Uz to, valja dodati da bi nit vodilja trebala biti težnja za »čovjeka dostojnijim svijetom«. Ona se odnosi na zamisao i ostvarenje »humanijeg svijeta«, tj. onaj »utopijski element« o kojemu Kalanj piše:

»Funkcija se utopije, bez obzira na njezino proklamirano 'slabljenje', sastoji u tome da se poziva na budućnost, i ta budućnosna dimenzija njezina je glavna poluga.⁴¹ [...] Gledana iz perspektive prethodnih interpretacija, utopija se, dakle, pored svih svojih pravih ili krivih značenja, može shvatiti i kao metoda nužna za napredovanje znanstvene spoznaje, njezinih metoda i njezinih predmeta. Ona je, prema Blochovu određenju, svakako najkreativnijem filozofskom zahvatu na Marxovu tragu, 'anticipirajuća svijest'. Slike što ih ona stvara i želje do kojih ona dovodi nisu puke fantazije, nego mogu biti i ozbiljenje. Za razliku od klasičnih utopijskih konstrukcija savršenstva, 'anticipirajuća svijest' konstruira utopiju ne kao više ili manje fantastičnu tvorevinu već kao mogućnost za koju se valja založiti i djelovati.«⁴²

Iz ovog citata može se iščitati mnogo toga važnoga za ovu temu. Primjerice, »anticipirajuća svijest« – kao početak i postanak utopije – težnja je znanstvenog radnika da dođe do same utopije kao realnog, mogućeg i dostižnog ozbiljenja »novoga«. Međutim, ne bilo kakvog »novoga«, već onoga »novoga« koje unaprjeđuje čovjeka i društvo, otvara mu prostore slobode i omogućuje mu njegovo istinski ljudsko ispunjenje. No utopija je istodobno težnja i cilj da se u znanstvenim istraživanjima dade doprinos osmišljavanju »budućega«, kao i razrješavanju bitnih problema sadašnjosti. Nepotrebno je posebno isticati koliko sve ovo tangira informacijske i komunikacijske znanosti. U informacijskoj epohi u kojoj živimo baš se od tih znanosti traži da na temelju kritičke analize izvršene nad stvarnošću ove epohe daju doprinos razrješavanju tekućih problema, kao i da osmisle viziju bolje, »čovjeka dostojnije

budućnosti«. Problemi nagomilani suvremenim tehnologijama tek su jedna strana kovanice. Važna, svakako da. Ali ni druga strana, ona koja gleda prema budućnosti u tom smislu nije ništa manje važna ni po budućnost, ali ni po sadašnjost. Utoliko utopijska dimenzija informacijskih i komunikacijskih znanosti uistinu predstavlja njihovu osnovu, tj., žele li zadržati ili steći stupanj znanstvene, društvene i »budućnosne« relevantnosti.

12. Knjižnice i tržište – kratka crtica o obimnoj temi

Logika neoliberalnog kapitalizma neumoljivo se širi proširenjem tržišnih odnosa na ne-tržišne sektore. Tako je, nažalost, i s knjižnicama koje se u današnje vrijeme sve više suočavaju s pritiscima i ekspanzijom tržišta. S pojavom je interneta stvar postala tim kompliciranija jer internet, kao novi dominantni medij, postepeno apsorbira starije i manje konkurentne medije. Zanimljivo je primijetiti da je upravo iz redova knjižničarstva – kao jedna od grana informacijskih i komunikacijskih znanosti – vrlo rano poslano upozorenje o opasnosti neoliberalnog diskursa, koji počiva na ispreplitanju principa komercijalizacije i tehnoloških inovacija. Tako su, primjerice, autorice Maure Seale⁴³ i Karen Nicolson⁴⁴ primijetile da su knjižnice usvojile korporativno-tržišnu retoriku te da informacijska okruženja funkcioniraju po načelima tržišne metrike. Brian Quinn na tome je tragu već 2000. godine iskazao kritički stav prema potonjim tendencijama uvodeći pojam »McDonaldizacije knjižnica«, koji se odnosi na prepuštanje diktatu kompetitivnosti, profitabilnosti i poduzetništva kao indikatorima ekonomsko-korporativne racionalnosti u knjižnicama. Ipak, takve knjižnice, poput drugih ekstremno racionaliziranih ustanova, nisu u stanju ni misaono, ni emotivno angažirati knjižničare ili svoje korisnike, zbog čega sudjeluju u stvaranju »dehumanizirajućeg« okruženja.⁴⁵

Na istom tragu Marcell Mars, Manar Zarroug i Tomislav Medak pišu:

»Javna knjižnica dio je tih nevidljivih infrastrukture koje smo počeli primjećivati tek kada su počele nestajati. Utopijski san o mjestu s kojeg će svako ljudsko biće imati pristup svakom komadiću dostupnog znanja koje se može prikupiti dugo se činio neostvarivim, sve dok ga egalitarni impetus socijalnih revolucija, prosvjetiteljska ideja o univerzalnosti znanja i suspenzija komercijalnih barijera pristupu znanja nisu učinile mogućim.«⁴⁶

38

Rade Kalanj, »Marx i problem utopije«, u: Goran Sunajko, Maroje Višić (ur.), *Karl Marx. Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Naklada Breza, Zagreb 2018., str. 9–26, ovdje str. 11.

39

Ibid., str. 13.

40

Ibid., str. 16.

41

Ibid., str. 20.

42

Ibid., str. 21.

43

Više: Maura Seale, »The Neoliberal Library«, u: Lua Gregory, Shana Higgins, Toni Samek (ur.), *Information Literacy and Social Justice*.

Radical Professional Praxis, Library Juice Press, California 2013., str. 39–61.

44

Više: Karen P. Nicholson, »The McDonaldization of Academic Libraries and the Values of Transformational Change«, *College & Research Libraries* 76 (2015) 3, str. 328–338, doi: <https://doi.org/10.5860/crl.76.3.328>.

45

Brian Quinn, »The McDonaldization of Academic Libraries?«, *College & Research Libraries* 61 (2000) 3, str. 248–261, ovdje str. 248, doi: <https://doi.org/10.5860/crl.61.3.248>.

46

Marcell Mars, Manar Zarroug, Tomislav Medak, »Javna knjižnica (Esej)«, u: Tomislav Medak, Marcell Mars (ur.), *Javna knjižnica / Public Library*, Što, kako i za koga

Ovdje bi svakako trebalo istaknuti, što autori i čine, načelo javnosti. Naime, postojanje javnih knjižnica⁴⁷ ima smisla samo ako one zaista doprinose dostupnosti i širenju znanja. Pored toga, one bi trebale biti oslobođene imperativa tržišta čak i u slučaju implementacije novih tehnologija. Ako najnovija tehnološka rješenja vezana uz internet predstavljaju nezaobilazan i adekvatan napredak u poslovanju knjižnica, knjižničari bi trebali razmotriti implementaciju istih u postojeći način rada. Međutim, kako danas po tom pitanju stoje stvari?

»Internet je novi izazov koji stvara iskustva što se uobičajeno predstavljaju kao ‘revolucionarna’. Ipak, prava je revolucija interneta u univerzalnom pristupu svem znanju koji on čini mogućim. Međutim, za razliku od novih epistemologija razvijenih za vrijeme francuske revolucije, danas je tendencija da se sačuva ‘stari režim’ (intelektualnog vlasništva, koncentracije tržišta i kontrole pristupa). Potiskuju se nove mogućnosti klasifikacije, razvoj jezika, epistemološke inovacije koje donosi internet – mogućnosti koje bi se iz postojećih klasifikacijskih sistema mogle vinuti u nove orbite. Zapravo, reakcionarne snage ‘starog režima’ izvele su *thermidor* kako bi spriječile javne knjižnice da provode svoju misiju.«⁴⁸

Iako je pojava interneta potaknula novu etapu razvoja javnih knjižnica, snage tržišta vođene neoliberalnom kapitalističkom paradigmatom osujetile su njihov daljnji razvoj. Isti autori o tome dalje pišu:

»Knjižnice i princip univerzalnog pristupa svem postojećem znanju koje one utjelovljuju gube na sve moguće načine bitku s tržištem kojim dominiraju novi igrači kao što su *Amazon.com*, *Google* i *Apple*.«⁴⁹

Međutim, ovdje nastaju novi problemi koje potonji autori izvrsno detektiraju:

»Komodifikacija znanja, obrazovanja i školstva (što su posljedice globalno harmoniziranog, restriktivnog pravnog režima za intelektualno vlasništvo) zajedno s neoliberalnom politikom štednje ukida mogućnosti prilagodbe novim sociotehnološkim uvjetima, da ne govorimo o daljnjem razvoju, inovaciji ili čak pukom održavanju infrastrukture javnih knjižnica. Javne knjižnice su ugrožena institucija, osuđena na istrebljenje.«⁵⁰

Nadalje, autori ističu određene aktivnosti koje nisu u mogućnosti razriješiti problem:

»Oni dobronamjerni, inteligentni i taktični pokušat će senzibilizirati javnost za brojne strane fenomene javne knjižnice: društveni centar, usluga za potrebite, centar za pismenost, neformalno i doživotno učenje, mjesto gdje se susreću hobisti, entuzijasti, gdje stari i mladi razmjenjuju znanje i vještine. Fascinantno. Nažalost, iz čisto taktičkih razloga, taj podsjetnik javnosti ne sadrži uvijek objašnjenje kako sve nabrojeno proizlazi iz temeljne ideje javne knjižnice: univerzalan pristup znanju za svakog člana društva proizvodi znanje, proizvodi znanje o znanju, proizvodi znanje o prijenosu znanja: javna knjižnica proizvodi društvenost.«⁵¹

Uz tu opservaciju, s kojom se uistinu teško ne složiti, autori skreću pozornost na jedno od mogućih rješenja problema za kojega se može razborito držati da je ispravno:

»Društenost koju proizvode javne knjižnice, s bogatstvom svojih različitih pojava, najbolje će biti sačuvana ako se uspijemo izboriti za vrijednost na kojoj smo izgradili javnu knjižnicu: za univerzalan pristup znanju za baš svakog člana našeg društva. Sloboda, jednakost i bratstvo trebaju hrabre knjižničare koji upražnjavaju građanski neposluš.«⁵²

Sličnog je mišljenja i James K. Elmborg, zagovornik kritičkih pristupa knjižničarstvu, koji podsjeća na humanističku i društvenu dimenziju knjižnica nasuprot knjižnica kao pukih komercijalnih entiteta.⁵³

Tržište će po sebi-imanentnoj logici u neoliberalnoj varijanti, sasvim sigurno, pokušati apsorbirati javne knjižnice u svoje tokove i na taj ih način uništiti. Razvoj tehnologije je neminovan pa prijenos fokusa sa tiskane knjige na

elektroničku knjigu, po sebi, nije bitno pitanje. Kritika kapitalističko g načina proizvodnje; vlasništvo i dostupnost, stvama sloboda i demokratsko odlučivanje – predstavlja bitno pitanje. Ne samo pred stručnjacima knjižničarima nego i pred cijelim informacijskim i komunikacijskim znanostima stoji zadatak da se tome odupru te da očuvaju javne knjižnice kao takve.

13. Izazovi obrazovanja informacijskih i komunikacijskih stručnjaka

Pitanje obrazovanja informacijskih i komunikacijskih stručnjaka sasvim sigurno spada u red temeljnih pitanja informacijskih i komunikacijskih znanosti i struke. Stručnjaci su budućnost discipline bilo da se bave znanstvenim radom ili stručnim radom u užem smislu. Stoga pitanje obrazovanja budućih kadrova iz polja informacijskih i komunikacijskih znanosti zauzima ključnu poziciju. Međutim, i samo je suvremeno obrazovanje obilježeno novom paradigmom tržišnog neoliberalnog kapitalizma. S obzirom na to da su se tržišni odnosi pretočili i u obrazovanje, došlo je do svojevrsnog amalgama neoliberalne tržišne paradigme i obrazovne teorije i prakse. Riječ je, dakako, o vrlo opasnom i štetnom amalgamu. O tome će Raul Raunić reći:

»Dostato je tek spomenuti da je pod krinkom osuvremenjivanja i racionalizacije pokrenuta demontaža socijalne države i to tako da je u polju obrazovanja stvoren novi koordinatni sustav. Na njegovoj apscisi zacrtano je odstupanje od obrazovanja kao javnog dobra i njegovo postupno potiskivanje u sferu privatno pravnih inicijativa, odgovornosti i napose financiranja. Na njegovoj ordinati pak zacrtana je izravna, ničim posredovana i maksimalna funkcionalna prilagodba tržištu radne snage i drugim naplativim interesima i potrebama. Obrazovanje je time svedeno na samo i jedino zavisnu varijablu bez vlastitog subjektiviteta. Takav tektonski pomak doveo je do napuštanja normativnog pojma odgoja i obrazovanja, a time i njegovih imanentnih preskriptivnih zahtjeva. Preostao je samo deskriptivni i instrumentalizirani pojam obrazovanja. On je u potpunosti sveden na kontroliranu implementaciju atomiziranih podciljeva, a u svrhu maksimalističkih zahtjeva logike kapitala.«⁵⁴

Raunić s tim u skladu dalje navodi:

»Najizravnije posljedice znanstveno-tehnolojskog i menadžerskog koncepta kurikula očituje se u dvostrukoj – izvanjskoj ili ciljnoj i unutarnjoj ili izvedbenoj – bezostatnoj podređenosti odgoja i obrazovanja logici tržišnih potreba. Oponašanja modela isključivo instrumentalne racionalnosti i tehnolojskog procesa vodi k jednostranom apsolutiziranju izravne produktivnosti,

– Multimedijalni institut, Zagreb 2015., str. 7–17, ovdje str. 10.

51
Ibid., str. 13.

47
Pojam »javne knjižnice« u ovome je tekstu korišten sukladno UNESCO-voj tipologiji razlikovanja knjižnica prema kriteriju otvorenosti i namjeni, gdje javne knjižnice valja razumjeti u opreci prema »privatnim knjižnicama« i »knjižnicama zatvorenog tipa«.

52
Ibid., str. 14.

48
M. Mars, M. Zarroug, T Medak, »Javna knjižnica (Esej)«, str. 11.

53
Usp. James K. Elmborg, »Libraries as the Spaces Between Us: Recognizing and Valuing the Third Space«, *Reference & User Services Quarterly* 50 (2011) 4, str. 338–350, ovdje str. 349, doi: <https://doi.org/10.5860/rusq.50n4.338>.

49
Ibid., str. 11–12.

54
Raul Raunić, »Filozofija i kurikul«, *Metodički ogleđi* 24 (2017) 1, str. 9–30, ovdje str. 20, doi: <https://doi.org/10.21464/mo45.124.930>.

50
Ibid., str. 12.

površnih *input-output* analiza te fetišizaciji kratkoročnih koristi. To podrazumijeva i atomizaciju nastavnih ciljeva i sadržaja, njihovo jednoznačno i precizno definiranje podatno za mjerenja i kvantifikaciju, sveobuhvatni proceduralizam i uniformnost koji se ne obazire na različitosti formi znanja i vještina.«⁵⁵

Nasuprot instrumentalizaciji znanja u smjeru isključivo tržišne iskoristivosti, informacijske i komunikacijske znanosti trebale bi inzistirati na integralnom, humanističkom, pluralnom i kritičkom obrazovanju intelektualca koji će, osim poznavanja vlastite struke, biti upućeni kako u kritički, tako i u stvaralački pristup vlastitoj zbilji. Takvo obrazovanje informacijskih i komunikacijskih stručnjaka više ne bi trebalo shvaćati kao proizvodnju budućih proizvođača, nego kao oblikovanje kroz obrazovanje polivalentnih stručnjaka i intelektualaca.

14. Pogled u budućnost

Streloviti razvoj informacijskih i komunikacijskih tehnologija suvremenom čovjeku otvara donedavno nezamislive mogućnosti. Ovdje se postavljaju dva pitanja, o tome kuda sve to vodi te o tome što to sa sobom nosi. Na tome tragu Heda Festini piše:

»Riječju, Marxova ekološka poruka zahtijeva da se odnos između čovjeka i njegove tehnologije prema zemlji tumači kao središnji put koji se kloni svakog ekstremizma, tj. pojednostavljenog, idealiziranog poimanja tog odnosa eliminiranjem tehnologija ili prepuštanja potpunom tehnologizmu.«⁵⁶

Teško se ne složiti s ovom tvrdnjom s obzirom na to da oba ekstrema – kako odbacivanje, tako i idealiziranje tehnologije – vode općeljudski razvoj u pogrešnome smjeru. Iako čovjek na ovom stupnju razvoja ne može bez tehnologije, inzistiranje na sveopćem rješenju temeljnih problema pomoću tehnologije dovodi do nastanka još težih i opasnijih problema.

Festini dalje dodaje:

»U našem vremenu, međutim, gigantskim koracima nastupaju zalaganja baš za izrazito tehnologijski stav! [...] No, u svemu tome je potrebna mjera, a ne pretjerivanje koje često nema nikakvu svrhu u smislu održavanja čovjeka kao ljudskog bića, kao u slučaju raznih estetskih zahvata.«⁵⁷

Upravo je u našoj epohi moguće prepoznati općeprihvaćeni stav o nesputanom razvoju tehnologije, bez teleološkog i humanističkog propitivanja dobiti istog. Tim su više informacijske i komunikacijske znanosti dužne utjecati na buduću razvoj tehnologija jednog humanijeg svijeta. Autorica ističe:

»Naravno, odmah se nameće i pitanje – kome to uopće može služiti – i, dakako, odmah i odgovor – to će si moći priuštiti samo bogati!«⁵⁸

Na kraju Festini zaključuje:

»No, takav hipertehnologizam u suprotnosti je s ekologijom i u Marxovu smislu. Tehnologije su značajne u poboljšanju uvjeta života, a ne kao poticaj na njihov sve veći raskorak. Uvjeti se poboljšavaju, ako oni sami iziskuju promjenu i njihovo poboljšanje potrebno je samo onda ako metabolički odnos prirode i čovjeka ne narušava njihove izvorne značajke, a te su da se priroda afirmira, ali ne i uništava, da se čovjek potvrđuje kao čovjek, a ne kao umjetna nakaza. [...]. Prema tome, ne radi se o potrebi nekog transhumanizma, dovoljan nam je i humanizam, koji proistječe iz pravih (odgovarajućih) odnosa između ljudskih potreba i tehnologija.«⁵⁹

Ovim su zapažanjima zahvaćene temeljne aporije budućeg razvoja informacijskih i komunikacijskih znanosti. Pitanje istinskog ljudskog razvoja i pri-

mjene tehnologije ostaje trajni zadatak i inspiracija informacijskih i komunikacijskih znanosti.

15. Zaključak

Ako su 19. i 20. st. bili obilježeni sociološkim, psihološkim, filozofskim i ekonomskim promišljanjima, 21. st. sasvim sigurno pripada informacijskim i komunikacijskim znanostima. Ulazimo u vrijeme epohalnih promjena na planu informacijskih i komunikacijskih tehnologija i na njima zasnovanih praksi, dok zadatak kritičkog propitivanja i usmjeravanja potonjih procesa najvećim dijelom pada upravo na informacijske i komunikacijske znanosti. Stoga bi informacijske i komunikacijske znanosti trebale zauzeti poziciju metaznanstvenog i metateorijskog promišljanja i djelovanja. Vremena za potratiti više nema, ostaje još samo vrijeme za djelovanje i nada u utopijsko ostvarenje bolje budućnosti kojoj informacijske i komunikacijske znanosti mogu i moraju dati ogroman obol.

Sonja Špiranec, Gracijano Kalebić

Some Possible Questions and Tasks for Information and Communication Sciences

Abstract

This article discusses some possible issues and tasks that are particularly important for information and communication sciences. It deals with ethical and technological issues, the role and responsibility of information and communication intellectuals, anthropological issues in information and communication sciences, political economy, propaganda and public relations, corporations and post-politics, practical foundations of information and communication sciences, creation, the utopian dimension of information and communication sciences, libraries and the market, challenges in the education of information and communication experts, and a look into the future. Deliberations about questions and tasks of information and communication sciences emphasise the need for their humanisation. This means that information and communication sciences should refrain from an uncritical adoption of affirmative discourses on the information society and adopt a truly critical relationship to life and society as a whole.

Keywords

information and communication sciences, technology, intellectuals, political economy, propaganda, public relations, creativity, utopia, practical, libraries, corporations

55

Ibid., str. 25.

56

Heda Festini, »K. Marx: prirodna povijest (ekologija)«, u: Goran Sunajko, Maroje Višić (ur.), *Karl Marx. Zbornik radova povodom dvjestote obljetnice rođenja*, Naklada Breza, Zagreb 2018., str. 257–267, ovdje str. 262.

57

Ibid., str. 263.

58

Ibid., str. 264.

59

Ibid., str. 265.